

**ETNIKUM, FELEKEZET ÉS DEMOGRÁFIAI KÜLÖNBSÉGEK
A 18–19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON.
PEST-PILIS-SOLT-(KISKUN) MEGYE PÉLDÁJA ***

ÖRI PÉTER

Bevezetés

A magyar királyság eredetileg is soknemzetiségű politikai entitás volt a kora-középkortól kezdve. Nemzetiségi viszonyai sokat változtak a török háborúk alatt a 16–17. században, és az ország újratelepítése, újra benépesedése a 17. század végétől nagymértékben megerősítette az etnikai sokféleséget. Így a kor-újkori és újkori Magyarország demográfiai viszonyainak tanulmányozása közben nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy a tapasztalt demográfiai sokféleség összeköthető-e a nemzetiségi heterogenitással, vagy pedig az más, gazdasági, társadalmi vagy kulturális viszonyok következménye volt.

Tanulmányunk a nemzetiség és vallás, illetve néhány alapvető demográfiai változó (elsősorban a születési arányszámok és a házasodás, háztartásstruktúra arányszámjai) kapcsolatát vizsgálja. A vizsgált régió a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 19. század végi területe az ország közepén, a főváros körül. A 18. századi bevándorlás és népességmozgások következtében a megye – az országhoz hasonlóan – többnemzetiségű, multikulturális régióvá vált, ahol egészen a második világháborúig magyarok, németek, szlovákok, horvátok, szerbek és zsidók éltek együtt. Ebben a tekintetben – a terület földrajzi és gazdasági sokfélesége mellett – a megyét kezelhetjük egy olyan mintának, amely alapot szolgáltat a Kárpát-medence népesedési viszonyainak és demográfiai folyamatainak tanulmányozásához.

A 18. századi beköltözők igen különböző kultúrájú területekről jöttek, ahol a házasodási szokások és a termékenység szintje szintén igen változatosak voltak. A 18. századi lélekösszeírások és a 18–19. századi népszámlálások lehetővé teszik néhány igen nyers termékenységi és házasodási, háztartásszerkezeti

* A tanulmány az OTKA által finanszírozott 73237. számú kutatási projekt keretében született. Eredeti változata angol nyelven készült (Ethnicity, integration and fertility differences in 18–19th century Hungary in the neighbourhood of Budapest), és előadásként hangzott el 2010 áprilisában Gentben, a European Social Science History Conference-en (ESSHC).

mutató kiszámítását, amelyek segítségünkre lehetnek a heterogén régió termékenységési és házasodási viszonyainak elemzésében.

A tanulmány először azokat a változásokat vizsgálja, amelyek a 18. század vége és az első világháború között mintegy kétszáz település etnikai összetételében mentek végbe. Ezután 18. és 19. századi népszámlálási és népmozgalmi adatok alapján a születési arányszámok és a háztartásszerkezet, házasodás etnikai differenciáit elemzi, majd ezek okait keresi többváltozós statisztikai elemzés (regresszióanalízis) segítségével. Az elemzés mintegy kétszáz megyebeli település szintjén folyik, de bizonyos pontokon egy-egy kisebb településcsoportra összpontosít.

Etnikum és demográfiai viselkedés

A 18. századi bevándorlás – a térség szervezett és spontán benépesítése, benépesedése – valódi multietnikus régiót hozott létre a történeti Magyarország területén. Ez a megállapítás különösképpen igaz a történeti Pest megyére nézve, akár annak dombos, hegyes északi, akár sík, az alföldhöz tartozó déli részét vesszük figyelembe. Ugyanakkor az ország demográfiai sokféleségét – akár a megyei, akár a településszintű adatokat használva – már sokszor sikerült kimutatni.¹ Természetesen a két jelenség közti oksági kapcsolat mindig valószínűnek látszott, sőt időnként minden további megfontolás nélkül evidensnek tűnt.

Elméletileg a nemzetiségi hovatartozás igen különböző módokon képes befolyásolni a demográfiai viselkedést. Az etnikai különbségek együtt járhatnak az öröklés, házasodás és háztartáskialakítás eltérő hagyományaival. Hosszú múltra tekinthet vissza az a kultúrára építő megközelítés, amely szerint pl. az első házasodás életkorában vagy a háztartásszerkezetben érzékelhető különbségek mindenekelőtt eltérő kulturális és mentális jellemzőkre vezethetők vissza. Amióta Hajnal János 1965-ben közzé tette az európai házasodási mintákról szóló tanulmányát, könyvtárnyi irodalom foglalkozik a kérdéssel.² Az éles kritikák dacára a többé-kevésbé Hajnal elméletét követő megközelítések, amelyek a kelet-európai házasodási modellt homogén, a nyugat-európaiktól gyökeresen és egységesen eltérő mintának tekintik, és a megfigyelt különbségekhez az értékek hierarchiáját kapcsolják, még ma is igen népszerűnek számítanak. A bírálók szerint Hajnal és követői túlértékelték és túlságosan is általánosították a „nyugat” egyediségét a házasodási szokások és a háztartáskialakítás tekintetében (Goody 1996). Bírálták továbbá, hogy az elemzésekben fontos tényezők – mint pl. a háztartások dinamikus változásai az életciklus folyamán és a halan-

¹ A témára vonatkozó irodalom mennyisége óriási, itt csak néhány példát említenék: Tekse 1969; Dányi 1977, 1991a és b; Andorka 1998; Andorka – Faragó 1984; Faragó 1977, 1985, 1998, 2001, 2002, 2003a és b; Őri 2003, 2007, 2009; Őri – Pakot 2009.

² Néhány példa: Hajnal 1965, 1982; Laslett – Wall 1972; Wall 1983; MacFarlane 1978 stb.

dóság szerepe – figyelmen kívül maradtak (Berkner 1972). Kritika tárgyát képezte az is, hogy a Hajnal-elmélet követői a „keletet” homogén egységnek tekintették, miközben nem megbízható és nem reprezentatív adatokra támaszkodtak (Szołtysek 2007, 2008a, b), és a „kelet-nyugat” kulturális választóvonalat túlságosan is mereven kezelték ebből a szempontból. Úgy gondolták, hogy a demográfiai viselkedés tekintetében ez valóban éles különbséget jelent (Andorka – Faragó 1983, Faragó 2001).³ Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a „Hajnal-vonal” bizonytalansága vagy a „nyugati” és „keleti” minta közötti egy vagy több átmeneti zóna létezése – egyéb tényezők mellett – a vizsgált területek nemzetiségi, felekezeti és kulturális sokféleségének tulajdonítható (Faragó 2001; Szołtysek 2008; Óri 2003, 2009). Így ha a leegyszerűsítő dichotóm modell kétségesnek is látszott, a kulturális különbségekre építő magyarázat révén bizonyos mértékig megerősítést kapott.

A 18–19. századi Magyarországon a korai házasság és a véglegesen nem házasságok (a cölibátusban élők) igen alacsony aránya általános jelenségnek látszik, ugyanakkor a háztartások szerkezete igen változatos volt a vizsgált időszakban. Ebből a szempontból Magyarországot tipikus átmeneti zónának is tekinthetjük a házasság és háztartáskialakítás feltételezett „nyugati” és „keleti” mintái között (Andorka – Faragó 1984). Faragó Tamás megmutatta a tartalmát is ennek az átmeneti állapotnak: „nyugati” és „keleti” népségek, szokások, tradíciók keveredésének vagyunk itt tanúi a 18. századi vándormozgalmak következtében. Ennek demográfiai vonatkozásai kimutathatóak mind országos szinten, megyei adatok felhasználásával (Faragó 2001), mind lokálisan, egy kisebb régió (a Pilis- és Budakörnyéke) házassági szokásainak és háztartáskialakítási szabályainak elemzésével (Faragó 1985). Itt az egymás mellett élő német és délszláv közösségek két szélsőségesen különböző modellt reprezentálnak, míg a magyar és szlovák népesség e két modell között helyezkedik el. A háztartásszerkezet mellett sok helyen az örökösödési szokások is különböztek nemzetiségek szerint. Ez látható mind makroszinten (Faragó 2008a), mind pedig mikrovizsgálatok során (Husz 2002). Ugyanakkor mindkét idézett elemzés világossá teszi, hogy az öröklés különbségei nem köthetők egyértelműen és kizárólagosan a nemzetiségi viszonyokhoz, az örökség nem egyenlő felosztása a törzscsaládokban ugyan főleg a német telepésekre volt jellemző, de felbukkan magyar vagy szlovák parasztok között is. Ugyanez többé-kevésbé igaz a házasság életkorára és a háztartásszerkezetre is. Egyrészt megfigyelhetünk ugyan nemzetiség szerinti különbségeket az első házasságkötés életkorában vagy a háztartásstruktúrában (viszonylag korán házasságkötő délszlávok, szlovákok, magyarok, később házasságkötő németek, a németek között igen ritka összetett háztartásformák nagyobb gyakorisága a szerbek és horvátok körében). Másrészt az is fontos, hogy a kibocsátó területek népességével összevetve az eltérések kicsik,

³ A vonatkozó irodalom áttekintésére itt nincs lehetőségünk, ez alól felmentenek más szerzők ebből a szempontból igen alapos munkái: Faragó 2001; Szołtysek 2007, 2008a, b.

pl. a 18. századi német betelepülők a későbbiekben szintén a korán házasodó „keleti” mintát követik. A háztartásstruktúra terén a különbség a németek és délszlávok között valóban jelentős, egyébként azonban a kép meglehetősen összetett. Nyilvánvaló, hogy a háztartásszerkezet különbségeit elemezve figyelembe kell vennünk az időbeli változásokat, az akkulturáció lehetőségét és egy sor egyéb külső tényezőt. A háztartások összetétele változott az egyéni életciklus folyamán, kulturális csere és hasonulás figyelhető meg együtt élő nemzeti-csoportok között (pl. a 19. századi Zsámbékon élő németek és magyarok között – Husz 2002), ugyanakkor a háztartásstruktúra a 19. század első felében bonyolultabbá vált a relatív túlnépesedés, vagy a szülői házból való elköltözést nehezítő gazdasági dekonjunkcióra, az újabb telkekhez, zsellérházakhoz való hozzájutás nehézségei miatt. A jelenség itt is kimutatható mind makro- (Farágó 1977), mind mikroszinten (Husz 2002), még ha az okok különbözőnek látszanak is. Ezért, noha a háztartásszerkezet különbségei és változásai nem függetlenek a nemzetiségi viszonyoktól, ez nem az egyetlen magyarító változó, más demográfiai, gazdasági és társadalmi faktorokat is figyelembe kell vennünk. A népességnövekedés és az adott terület eltartó képessége mellett az elvándorlás lehetőségei, a halandóság szintje, a társadalmi helyzet, a tulajdon és a foglalkozás, valamint a településtípus is számított. Pl. általános tapasztalat, hogy a mezőgazdasági jellegű mezővárosok háztartásszerkezete inkább egyszerű, a töredék családokból álló háztartások vagy az egyszemélyes háztartások aránya meglehetősen magas (Melegh 2000; Benda 2002; Óri 2003, 2005, 2009). Mindez valószínűleg a helyi munkaerő-kereslet kiváltotta nagyszámú beköltözés következménye. A gazdálkodás jellege, a társadalmi helyzet, a föld- vagy állattulajdon szintén fontos tényező lehetett, a keszthelyi esettanulmány világossá tette, hogy az összetett családok háztartások nagyobb arányban a szántóföldi gazdálkodást folytató telkes jobbágyok körében fordultak elő (Benda 2002). Következésképpen néhány nemzetiségi minta kétségkívül megfigyelhető a házasodás, háztartáskialakítás és öröklés terén, de mindeddig bizonytalan maradt, hogy a kulturális magyarázat igazolható-e, illetve általánosítható-e ebből a szempontból.

Az etnikai vagy felekezeti hovatartozással megragadható kulturális különbségek a házasodási vagy örökösödési szokások, a szoptatáshoz viszonyulás stb. útján időnként jelentős termékenységi differenciákat okozhatnak. Magyarországra azonban csak korlátok között érvényes ez a megállapítás, mivel a legfontosabb faktor, az első házasságkötés életkora terén a különbségek meglehetősen csekélyek a 18–19. században. Az országban kialakuló etnikai és felekezeti mozaik a migráció következménye volt, és különösen a 18. században, a legjelentősebb vándormozgalmak időszakában várhatnánk etnikai különbségeket a termékenységben, de ez a kulturális differenciákon túl inkább a bevándorlók speciális (fiatalabb) korösszetételével hozható összefüggésbe. Feltételezhetjük, hogy minél közelebb van egy adott közösség a beköltözés időpontjához,

termékenysége annál magasabb, összevetve a hosszabb ideje ott élő szomszédokéval.⁴ A beköltözés egy adott helyre szintén jelenthet az ott élőkhez képest eltérő társadalmi helyzetet és családi állapotot, éppúgy mint eltérő házassági lehetőségeket, ami kihat a termékenység szintjére is. Pl. az alföld eredetileg református többségű mezővárosaiban a 18–19. században jelentős római katolikus bevándorlás növelte a népességszámot. A bevándorlók nemcsak más felekezethez, de a református lakossághoz képest más társadalmi réteghez is tartoztak, bevándorló státusuk többé-kevésbé meghatározta társadalmi pozíciójukat is.⁵ Ezekben az esetekben a felekezeti hovatartozás a termékenység és halandóság eltérő szintjeiben is kifejeződött. De ezeket a demográfiai különbségeket nem egyszerűen eltérő tradíciókra, normákra, értékekre, hanem az eltérő társadalmi helyzetre lehet visszavezetni. A legfrissebb történeti demográfiai kutatások közül azok, amelyek felekezeti téren heterogén régiókra vonatkoznak, az egyházi normák és tanítások szerepét hangsúlyozzák a termékenységi különbségek és változások kapcsán (van Bavel – Kok 2004; Schellekens – van Poppel 2006), még ha ezek hatásmechanizmusa vitatott is (Derosas – van Poppel 2006. 8.). Ugyanakkor a magyar családrekonstrukciós kutatások eredményei inkább cáfolják, hogy a felekezeti vagy etnikai viszonyok jelentősen befolyásolták volna a preindusztriális termékenység szintjét (Andorka 1991, 1998).⁶

Természetesen a bevándorlás kiváltotta etnikai és felekezeti sokféleség más demográfiai jelenségekre is kihatással lehetett. A társadalmi összetételben mutatkozó különbségek vagy a szoptatás és a csecsemőgondozás eltérő hagyományai a csecsemőhalandóságon keresztül okozhattak igen eltérő halandósági szinteket különböző etnikai vagy kulturális hátterű népségek között. A bevándorlás egy adott területre további bevándorlási hullámokat válthat ki, rész-

⁴ A II. József uralkodása alatt bevándorló német telepések viszonylagosan fiatalabb kor szerkezetét sikerült kimutatni (Kollega Tarsoly 1993). A bevándorlás időpontja (egy adott hely újranépesedése) és a születési arányszám közötti pozitív korreláció szintén megerősítést nyert (Óri 2003).

⁵ Lásd Kiskunhalas példáját, ahol a római katolikus jövevények a városi társadalom alacsonyabb státusú rétegét alkották (Melegh 2000).

⁶ Andorka explicite azt állítja, hogy a magyar reformátusok körében bizonyos régiókban fellelhető korai születéskorlátozás, vagy az általában tapasztalt, a római katolikusokénál alacsonyabb református születési arányszámok *valószínűleg* csak a véletlen művei. A vizsgált korai születésszabályozó közösségekben a reformátusok felülreprezentáltak voltak a kisbirtokos parasztok között (Andorka 1991. 39.). Hasonló feltételek mellett a születéskorlátozás felbukkant más felekezeti csoportokban is, míg más régiókban élő reformátusok között nem volt megfigyelhető. Andorka eredményei a helyi gazdasági, társadalmi és demográfiai tényezők fontosságára irányítják a figyelmet. A vita azóta sem zárult le, makroszinten újabb fejezete nyílt a közelmúltban: Faragó Tamás a Dunántúl felekezeti viszonyainak változása kapcsán veti föl a felekezeti demográfiai viselkedés lehetőségét, hangsúlyozva, hogy a regionális és társadalmi minták versus felekezeti problémája tisztázatlan (Faragó 2008b). Kovács I. Gábor vitatja a felekezeti eltérő természetes szaporulat jelentőségét a felekezeti viszonyok változásában (Kovács 2010).

ben azért, mert az eredeti beköltözést eredményező speciális feltételek továbbra is fennálltak. Így a magyar alföldön az alacsony népsűrűség és nagy munkaerő-kereslet voltak a 18. századi beköltözés fő okai, amely tényezők a 19. században is tovább működtek, és további, végleges és átmeneti beköltözéssel jártak. Másrészt a korábbi bevándorlók kapcsolatai, hálózatai szintén további vándorlásra ösztönöznek, mivel megkönnyítik a rokonok, honfitársak vagy azonos felekezetbeliek beilleszkedését (Massey et al. 2001.).

Következésképpen, ha a 18–19. századi Magyarország demográfiai viszonyait etnikai vagy felekezeti csoportok szerint vizsgáljuk, időnként minden valószínűség szerint jelentős különbségeket fogunk találni. De nagyon nehéz tisztán látnunk az okok, a háttér vagy a meghatározó tényezők dolgában. A kulturális különbségekre építő megközelítés elfogadható az örökösödés és bizonyos megszorításokkal a házassági szokások és háztartáskialakítás tekintetében, de más demográfiai jelenségek terén a magyarázat sokkal problematikusabb. Ez a csak nagyon durva változókat használó és korlátozott földrajzi térre vonatkozó elemzés bizonyos fokig hozzájárulhat a kérdés tisztázásához.

Források

A lélekösszeírások (Conscriptiones Animarum) településszintű összesítései (Pest megyében 1774 és 1783 között) és a II. József-féle népszámlálás lehetővé teszik néhány durva demográfiai és társadalmi mutató kiszámítását. Emellett a lélekösszeírások informálnak a települések felekezeti összetételéről, és a 18. századi statisztikusok leírták a szóban forgó települések nemzetiségi jellegét is, megjelölve a helyben használt beszélt nyelv(ek)e)t.⁷ Így néhány alapvető demográfiai jellemző vizsgálható etnikumok vagy felekezetek szerint. Az 1828 és 1900 közötti időszakra összegyűjtött népmozgalmi adatok szintén alkalmasak arra, hogy a 19. századi demográfiai változásokat felekezetek vagy nemzetiség szerint írjuk le. Végezetül a 19. század végének és a 20. század elejének publikált és nem publikált népszámlálási adatai és népmozgalmi adatgyűjtései szintén bizonyos mértékig megvilágíthatják a 19. századi felekezeti és etnikai demográfia kérdéskörét. Ugyanakkor számos demográfiai, gazdasági és társadalmi változó használata segíthet meghatározni a főbb tényezőket a mögött a két jelenség mögött, amelyekre a figyelmünket összpontosítjuk: a termékenységre, amelyet csak megközelíthetünk néhány arányszám segítségével és a háztartás-szerkezetre, amelyet a házas egységek (marital units) háztartásonkénti számával próbálunk kifejezni (házas férfiak háztartásonkénti száma).

Az 1784–1787-es népszámlálás alapadatait megbízhatónak szokták tekinteni (népességszám, házak és háztartások száma, a népesség családi állapot szerinti

⁷ A Pest-Pilis-Solt megyére, valamint a Kiskunságra vonatkozó adatokat összegyűjtötte: Szaszakóné (1988).

megoszlása). Ugyanez elmondható a 19. század végi, 20. század eleji népszámlálásokról is (népességszám, háztartások száma, népesség családi állapot, felekezet vagy foglalkozás szerinti megoszlása). Az anyanyelvre vonatkozó adatok statisztikai értelemben véve szintén helyesek, az más kérdés, hogy a regisztráció mennyiben tükrözi vissza az adott népesség nemzeti identitását. A 19. és 20. századi népmozgalmi adatok (születések, halálozások, házasságkötések száma) és a segítségükkel képezett arányszámok (nyers születési, halálozási, házasságkötési arányszámok, születések száma a házasságkötésekéhez viszonyítva) szintén megbízhatóak. Ennél jóval nagyobb baj, hogy ezeken kívül más változóval nem tudjuk az elemzésnek ezen a szintjén a termékenységet megközelíteni. Ami a 18. századi lélekösszeírásokat illeti, az ezekből számolt arányszámok jóval bizonytalanabbak. Néhány település esetében a népesség egy részét valószínűleg nem regisztrálták, így itt néhány arányszám bizonytalanra válik. Ezeknek a településeknek egy részét kizárhatjuk az elemzésből, ha a népességszámukat összevetjük az 1784–1787-es népszámlálásával, de ez a módszer is bizonytalan. Másrészt arra nézve sincs bizonyíték, hogy pl. a születések száma teljes lenne ott, ahol a népességszámok hiányosak, így a születési arányszámok torzok lennének. Mindenesre szem előtt kell tartanunk, hogy a 18. századi adatokból nyert eredmények értelmezése óvatosságot igényel.⁸

*Újratelepülés, Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság nemzetiségi és felekezeti viszonyai a 18–19. században*⁹

A megye a legnagyobbak egyike volt a 18. század végén, népessége 272 290 személyből állt 1787-ben (Dányi – Dávid 1960. 50.). A települések száma 1783-ban 194, míg 1787-ben 241 volt.¹⁰ Ám ez a helyzet egy hosszú újratelepülési folyamat eredménye volt, amely a 17. század végén kezdődött. A török háborúk a 16–17. században, a Rákóczi-szabadságharc, vagy az 1709–10-es pestisjárvány súlyos pusztítást végeztek. Egy megbízható becslés szerint a lakott helyek száma 1695-ben nem volt több 90-nél, míg a népesség száma 20 000 körül lehetett (Kosáry 1965). A népsűrűség így nem haladta meg a 2 fő/km² értéket. A népesség növekedése ezután folyamatos, de nem egyenletes volt a szervezett (főleg római katolikus német telepesek) és a spontán (magyarok, szlovákok, szerbek, horvátok) betelepülések következtében. A népesség-

⁸ Az 1774 és 1783 közötti Pest megyei Conscriptio Animarum megbízhatóságáról és a települések szűrésének lehetőségeiről lásd: Óri 2003.

⁹ 1876-ig a Kiskun Kerület nem tartozott a megye területéhez. A megye az 1876-os egyesítés után kapta a Pest-Pilis-Solt-Kiskun nevet.

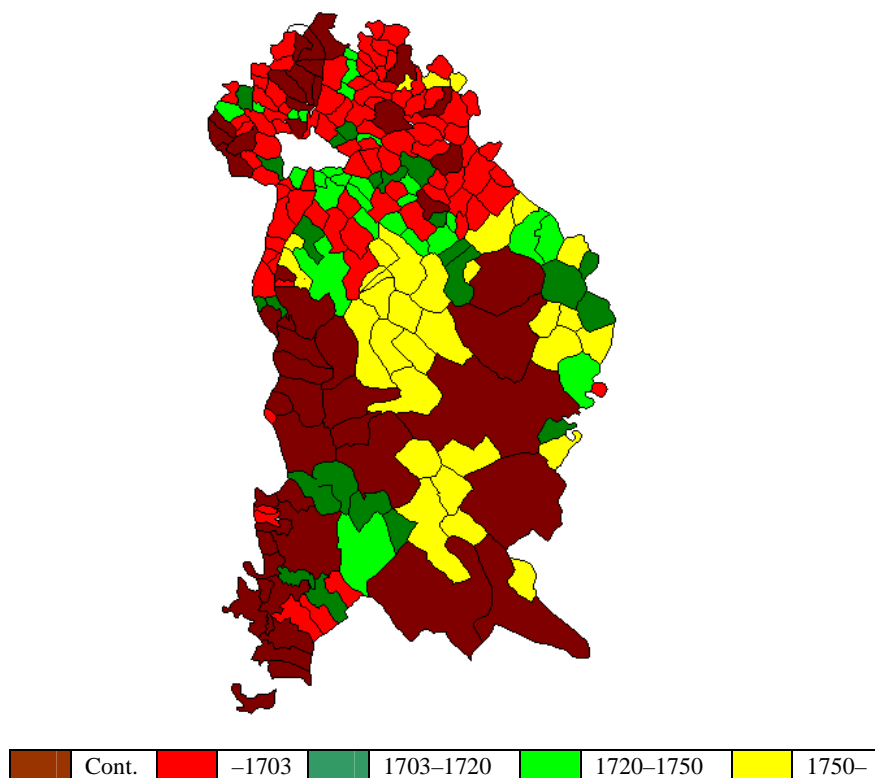
¹⁰ Az eltérés a felhasznált források jellegére vezethető vissza. A lélekösszeírásokban több pusztát, tanyát, külterületi lakott helyet nem regisztráltak külön, amelyek közül többet külön írtak össze az 1784–1787-es népszámlálás során.

szám 1715-ben 40 és 65 ezer között mozoghatott, és 60 és 100 ezer között lehetett 1728-ban (Kosáry 1965; Petróci 1965; Wellmann 1965). A 18. század végi körülbelül 300 ezres népességszám 1910-re egymillió fölé nőtt. A népsűrűség 1715-ben 3,5–6 fő/km² volt, 1787-ben 25,4 fő/km², 1869-ben 50 fő/km², míg 1910-ben 86 fő/km² (Őri 2004. 213.).

A megye újratelepülésének hosszú folyamata a 17. század végén kezdődött, és az egész 18. század folyamán tartott. Az I. térkép bemutatja ennek a folyamatnak az állomásait. Mindenekelőtt volt néhány település a megye északi, illetve déli részén, amelyek népessége átvészelte a háborús időket. Ezek részint a Duna mentén helyezkednek el, részint a megye északi dombos vidékén fekszenek, részint a Duna-Tisza között, az alföldön. Itt a térképen az eredeti lakosság foltjai nem nagy, sűrűn lakott tömböket ábrázolnak, hanem egy-egy jelentősebb mezővárost, amelyek nagyobb népességtömörülést és kiterjedt határt (a 18. században főleg legelőket) jelentettek. Világos, hogy az eredeti lakosság csak ott tudott fennmaradni, ahol védelmet találhatott az erdők vagy mocsarak között, illetve a nagyobb, kiváltságos mezővárosokban. Az alföldi részen az eredeti középkori településhálózat soha nem állt helyre. Az északi dombos, hegyes vidék és a déli, alföldi rész településeinek méretei közötti különbség három évszázad múltával is fennmaradt. Az eredeti, túlélő népesség főként, de nem kizárólagosan magyar reformátusokból állt.

Az északi hegyes, dombos vidéket a Duna mindkét partján a 18. század elejére már újra újratelepítették, bár az egymást követő újabb és újabb csapások (háborúk és pestis) a következő évtizedekben a telepések újabb és újabb hullámainak letelepítését tették lehetővé és szükségessé. Buda körül főleg római katolikus németek telepedtek le, de szintén római katolikus szlovákok a felvidékről délfelé történő mozgása is jelentős volt, csakúgy mint a délszlávok észak felé történő vándorlása. A beköltözés folyamatos maradt a 18. század második felében és a 19. században is. Az újonnan jöttek főleg római katolikusok voltak, akik sok helyen (pl. az alföldi mezővárosokban) nagymértékben megváltoztatták az eredeti felekezeti viszonyokat (II. térkép). Az újranépesedés a 18. század második felében kettős folyamat volt: egyfelől néhány nagy uradalom birtokosai telepítettek le bevándorló családokat és hoztak létre új településeket (pusztákat, amelyek gyorsan falvakká nőttek), másfelől a mezővárosi lakosság kiáramlása a környező puszták, tanyák irányába szintén folyamatos volt a 18–19. században. Egy idő után a mind népesebbé és állandó lakhellyé váló tanyák és puszták szintén önálló falvakká váltak.

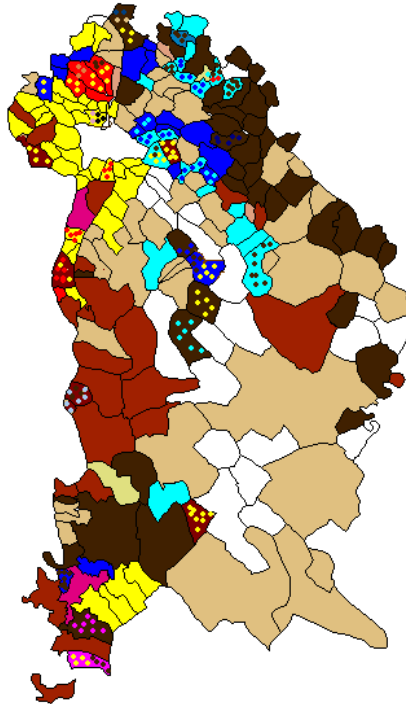

Forrás: Makay 1958; Kosáry 1965; Petróci 1965.

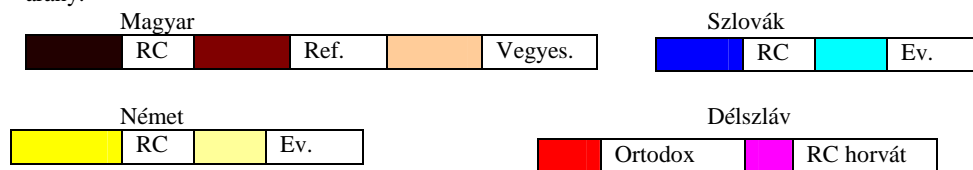
I. térkép. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság újratelepülése a 18. században
The repopulation of county Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) in the 18th century

Az erős bevándorlás természetesen jelentős mértékben megváltoztatta a térség nemzetiségi és felekezeti arculatát. Különösen a megye északi részében kezdett igazi etnikai és felekezeti kavalkád kialakulni a 17. század végétől kezdve, de ez többé-kevésbé igaz volt az egész megyére is (II. térkép és 1. táblázat).

Forrás: Conscriptio Animarum, 1774–1783 (felekezet), 18. század végi statisztikusok a beszélt nyelvről (nemzetiség, lásd: Szasztkóné 1988).

Megjegyzés: fehér folt: nincs adat; felekezeti hovatartozás: homogén=90%-nál magasabb arány.

II. térkép. Nemzetiségi és felekezeti közösségek Pest megyében, 1774–1783
Ethnic and denominational communities in county Pest, 1774–1783

A jelentős, idegen eredetű népségek beköltözése, valamint az újabb és újabb bevándorlási hullámok a 18. század folyamán valószínűvé teszik, hogy a 18. század végén az egyes nemzetiségi csoportok között határozott különbségek mutathatók a termékenység szintjében éppúgy, mint a házassági szokásokban és a háztartásstruktúrában. Az is valószínű, hogy a termékenység kérdésében a letelepedés időpontja, illetve az attól fogva eltelt idő hossza is fontos tényező lehetett.

1. Pest megye települései beszélt nyelv szerint, a települések népessége felekezet szerint, 1774–1783

The settlements of county Pest by spoken language and their population by denomination, 1774–1783

Nemzetiségi jelleg	Települések száma	Római katolikus %	Protestáns %	Ortodox %	Izraelita %
Magyar	90	55,8	43,1	0,1	0,8
Német	32	93,8	5,0	0,0	1,1
Szlovák	32	55,2	43,5	0,0	1,2
Horvát	2	99,5	0,0	0,0	0,5
Szerb	2	2,5	0,0	97,5	0,0
Vegyes	27	60,2	29,8	8,3	1,7
Ismeretlen	9	83,5	16,5	0,0	0,0
Összesen	194	63,4	33,2	2,3	1,0

Forrás: Conscriptio Animarum, 1774–1783 (Öri 2003. 175.).

Megjegyzés: nemzetiségi jelleg a 18. században a községekben használt beszélt nyelvet megjelölő források alapján (Szaskóné 1988).

A bevándorlás, az asszimiláció és talán a termékenység és halandóság szintjében mutatkozó különbségek jelentős mértékben megváltoztathatták a nemzetiségi viszonyokat a 19. század folyamán (2. és 3. táblázat).

2. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye népessége anyanyelv szerint, 1880–1910, %

Population of county Pest-Pilis-Solt-Kiskun by mother tongue, 1880–1910, %

	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb
1880	75,6	12,5	5,8	1,2	–
1890	80,8	12,9	4,4	0,1	1,3
1900	82,5	11,7	4,0	0,0	0,4
1910	87,9	8,1	2,6	0,1	0,4

Forrás: Népszámlálások (Kovacsics 2000. 50.)

Tisztán látszik, hogy az összes nemzetiségi kisebbség részaránya csökken a 19. század második felében. Pontosabb képet kapunk erről, ha a felekezetet is a vizsgált tényezők közé emeljük. Településről településre összerakhatjuk a 18. századi nemzetiségi karakterre utaló adatokat a felekezeti megoszlással, ahogy a II. térkép esetében is tettük. Felekezeti téren akkor tekintettünk egy település homogénnek, ha a többségi csoport aránya legalább 90% volt. Így tizenkét

etnokulturális településcsoportot alkottunk, amelyeket összehasonlíthattunk egymással néhány 18. és 19. századi változó alapján.

*3. 18. századi etnokulturális településcsoportok nemzetiség és felekezet szerint, Pest-Pilis-Solt megye települései (1900-as népszámlálási adatok), %
18th century ethno-denominational groups by ethnicity and denomination in county Pest-Pilis-Solt (census data from 1900) %*

	N ¹¹	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb	RC	Ev.	Ref.	Orth.	Izr.
KATMAGY	33	99,2	0,3	0,2	0,0	0,0	94,2	1,2	2,6	0,0	2,0
REFMAGY	18	98,5	0,7	0,1	0,0	0,0	17,7	0,9	78,9	0,3	1,8
VEGYMAGY	38	98,6	0,6	0,5	0,0	0,0	51,9	5,7	39,5	0,1	2,6
KATNÉMET	29	18,7	79,1	1,2	0,1	0,0	96,4	0,5	1,6	0,1	1,3
EVNÉMET	1	32,7	65,2	1,6	0,0	0,1	25,4	55,8	17,6	0,2	0,9
KATSZLOV	14	39,6	5,7	54,2	0,0	0,0	95,2	1,5	1,2	0,0	1,9
EVSZLOV	7	51,6	0,2	48,0	0,0	0,0	13,1	82,3	2,4	0,0	2,1
VEGYSZLOV	9	61,7	2,0	36,1	0,0	0,0	43,9	50,2	2,7	0,1	3,0
KATHORV	2	20,4	9,5	0,8	69,2	0,1	91,9	0,5	1,7	0,0	2,5
ORTSZERB	2	12,1	25,8	0,8	0,0	58,5	36,0	0,5	0,5	61,1	1,9
VEGYSZERB	5	37,5	37,5	8,4	0,0	14,3	71,0	0,9	10,9	14,6	2,5
VEGYÉS	21	77,5	7,7	13,3	0,0	0,0	66,6	21,6	7,9	0,1	3,4

Forrás: 1900-as népszámlálás.

A felekezeti összetételt figyelembe véve nyilvánvalónak tűnik, hogy nemcsak az asszimiláció változtatta meg a nemzetiségi viszonyokat a vizsgált régióban a 19. század folyamán. A beköltözés nagyon erősen érintette a magyar református népességet is: azokon a településeken, ahol arányuk a 18. század végén 90% fölött volt, ez 80% alá süllyedt 1900-ra. Ugyanez a tendencia figyelhető meg német és szlovák evangélikusok, valamint az ortodox szerbek esetében is. Nem valamely tömeges áttérés változtatta meg a felekezeti arányokat, hanem a római katolikusok tömeges bevándorlása, akiknek zöme magyar nemzetiségű (anyanyelvű) volt. Emellett természetesen az asszimiláció szerepét sem szabad szem elől vesztenünk.

Az egyik oldalról tehát azt feltételezhetnénk, hogy a folyamatos beköltözés a 19. században is fenntarthatott bizonyos, a korábbi periódusokra jellemző demográfiai különbségeket (pl. a termékenység terén), másrésztől valószínűnek látszik, hogy a többé-kevésbé zárt nemzetiségi és felekezeti csoportok kezdődő felbomlása, ami az asszimiláció és a bevándorlás következménye volt, kedvezett a konvergens demográfiai folyamatok elindulásának. Ugyanakkor a demográfiai átmenet, amely a 19. század végétől vált érzékelhetővé, olyan új faktor volt, amely egy újfajta változatosságot hozott létre a termékenység és

¹¹ Az 1774–1783-as 194 település közül kihagytuk azt a kilencet, amelynek nemzetiségi jellege bizonytalan volt, és azt a hatot, amelyet 1900-ban nem regisztráltak külön. Így 179 település adatai szerepelnek a táblázatban.

halandóság tekintetében. A következő részben megvizsgálunk néhány 18. és 19. század végi demográfiai változót a korábban létrehozott etnokulturális csoportok szerint, hogy lássuk a változásokat, illetve a kontinuitást a két időszak között. Egyúttal megpróbálunk feltárni néhány befolyásoló tényezőt is.

Nemzetiség, felekezet és demográfiai viselkedés Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megyében a 18. és 19. században

A lélekösszeírásoknak a megyebeli településekre vonatkozó összesítései lehetővé teszik néhány demográfiai és társadalmi változó kiszámítását. Sajnos, a termékenység vagy halandóság közvetlen elemzése nem lehetséges, be kell érniük a nyers halálozási arányszámok és a házasságokra jutó születésszám használatával, hogy ezeket a demográfiai jelenségeket megközelíthessük. A háztartásszerkezetet leírhatjuk az egy háztartásra jutó házasságok számával (a háztartásokban fennálló házasságok számával), de ez is meglehetősen durva arányszám, amely nem veszi figyelembe a felnőtt halandóság és megölyvülés problémáját. A korszerkezetről is csak elnagyolt információval rendelkezünk: csak a 15 éven aluli, illetve e fölötti népesség arányát ismerjük (4. táblázat).

Az első házasságkötés életkora meglepően egységes, Hajnal terminológiája szerint valamennyi etnokulturális csoport a „keleti” mintához tartozott. Ez a tény – amint már említettük – cáfolni látszik a kultúrára építő magyarázatot a házassági szokások különbségeinek terén: a „nyugati” kulturális háttérrel rendelkező német telepések hasonlóan viselkednek, mint „keleti” szomszédaik – néhány évtizeddel a letelepedésük után.

A halálozási arányszámok nem teljesen függetlenek a születési arányszámoktól, a magas születési ráták magas halálozási értékekkel járnak együtt, de ez az összefüggés nem szisztematikus, a vegyes szerb kategóriában megtörni látszik (pl. Szentendre és Ráckeve mezővárosok tartoznak a csoportba néhány más, vegyes felekezeti és etnikumú falu mellett). Következésképpen a magas születési számok magas halálozási számokkal járnak együtt, az összefüggés elsősorban a csecsemő- és kisgyermek-halandóság révén érvényesült. Ugyanakkor alacsonyabb születési számok mellett előfordulhatnak magasabb halálozási számok is, elsősorban speciális, mezővárosi környezetben. A születési arányszámok alacsonyabbak a protestánsok körében, mint a római katolikusok között a magyar és szlovák közösségekben,¹² az ortodox szerbek értékei is alacsonyaknak tűnnek, akár zárt közösségekben élnek, akár másokkal keveredve.

Az ortodox szerbek és katolikus horvátok között a több családmagból álló háztartások aránya lényegesen magasabb, mint más etnokulturális csoportok-

¹² Az egyetlen evangélikus német falu (Harta) adataiból nem vonnánk le messzemenő következtetéseket.

ban. Emellett a szolgák aránya szintén alacsonyabb, mint máshol, ezekben a falvakban a nagyobb háztartások, amelyekben több felnőtt háztartástag élt, szolgák nélkül is meg tudták oldani munkaerő-szükségletüket. Ráadásul a szerb falvakban a születési arányszámok és a kiskorúak aránya is alacsony, ami egy speciális demográfiai minta létezésére utal: nagy és összetett háztartások viszonylag alacsonyabb termékenységgel. Ez a kulturális és a helyi gazdasági viszonyok sajátos keverékének eredménye lehetett. A vegyes szerb kategória a háztartásszerkezet és a szolgák aránya tekintetében tér el ettől a mintától, míg az alacsony születési arányszám közös vonás. Itt minden bizonnyal a két nagyobb népességű mezőváros adatai módosították az eredményt, ahol a bevándorlás jelentékeny volt, az egyedülállók és a szolgák aránya magas, és a háztartás változó a nem családos és egyszerű családos háztartások túlsúlyát mutatta.

Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a protestáns születési arányszámok általában alacsonyabbak voltak, míg a délszlávokra sajátos demográfiai minta volt jellemző, bár az alacsony esetszám óvatosságra kell, hogy intsen az általánosításoknál.

Sajnos, a késő 19. századra és korai 20. századra nézve nem tudjuk ugyan-ezeket a változókat előállítani. A termékenységet ez esetben a nyers születési arányszámmal közelíthetjük, míg a házasodási szokásokat a húsz év alatti házasságok arányával, illetve a 41–50 év közötti hajadonok és agglagények arányával írhatjuk le. Ráadásul a népszámlálásokban használt háztartásfogalom szintén változott a 18. század óta: az osztrák és magyar hatóságok a 19. század második felétől a *Wohnpartei* (lakófél) fogalmát használták. Néhány esettanulmány azt mutatja, hogy ez sokszor nem különbözött az eredeti háztartásfogalomtól,¹³ mindenesetre nagyobb régiókat vizsgálva a háztartások mérete és az összetett vagy kiterjesztett családos háztartások gyakorisága csökkent, ami részben a háztartások megbontásának a következménye lehet. Az összehasonlítás a 18. századi eredményekkel így nem hoz megbízható eredményeket. A házasodási szokásokban sem mutatkozik értelmezhető különbség, a kép ellentmondásos, nem követ valamely etnikai mintát (5. táblázat).

¹³ Lásd: Pozsgai 2000; Benda 2002; Őri 2005.

4. Néhány demográfiai és társadalmi változó etnokulturális csoportok szerint, Pest-Pilis-Solt megye, 1774-1785
Some demographic and social variables by ethno-denominational group, county Pest-Pilis-Solt, 1774-1785

N	1774-1783		1774-1783		1785		1774-1778		1774-1783		1774-1783		1785	
	15 év alattiak (%)	Szül./1000 házas nő	Nyers hal. %	Háztartás méret	Házasság fű/háztart.	Fű I. hkötés kora	Női I. hkötés kora	Bevánd. %	Elvánd. %	Szolgák %	Parasztoi %			
KATMAGY	33	314,3	44,5	5,4	1,083	21,6	19,4	16,0	15,4	8,8	36,0			
REFMAGY	18	252,7	40,0	5,1	1,043	23,2	19,8	5,8	7,0	4,9	39,5			
VEGYMAGY	38	308,4	42,6	5,1	1,013	22,2	20,4	16,9	12,6	9,5	34,7			
KATNÉMÉT	29	309,4	52,1	5,0	1,005	23,0	19,9	12,9	13,1	8,7	29,0			
EVNÉMÉT	1	337,3	61,2	4,9	0,940	22,7	21,7	1,6	4,9	2,7	0,5			
KATSZLOV	14	299,9	49,8	5,2	1,054	21,7	20,5	10,4	10,4	7,1	35,9			
EVSZLOV	7	271,7	45,9	5,2	1,064	23,2	21,2	10,8	9,2	6,2	36,9			
VEGYSZLOV	9	280,5	45,5	5,2	1,092	22,2	19,3	9,9	12,0	9,9	27,7			
KATHORV	2	315,6	66,1	6,1	1,389	22,4	22,0	18,6	18,6	2,0	48,6			
ORTSZERB	2	206,6	46,5	6,1	1,325	22,2	19,9	6,9	3,6	2,3	39,9			
VEGYSZERB	5	257,8	57,2	4,9	1,049	21,9	20,2	17,3	13,9	6,0	27,4			
VEGYES	21	290,7	45,8	5,1	1,017	22,8	20,6	32,0	24,5	11,0	33,6			

Forrás: Conscriptio Animarum, 1774-1783 (az időszak átlagértékei), népszámlálás 1785.

Megjegyzés: szolgák % = a szolgák aránya a teljes nem nemes népességben belül; parasztoi % = a parasztoi (legalább negyedtelkes jobbágy) férfiak aránya a teljes nem nemes felnőtt férfi népességben belül.

A nyers születési arányszámoknál a 18. századra vonatkozóan megállapított különbségek részben megmaradtak. A protestáns (református) magyarok és (evangélikus) szlovákok arányszámai alacsonyabbak, mint a római katolikusoké, ami összhangban van a körükben megfigyelhető alacsonyabb csecsemőhalandósággal. Az ortodox szerb települések születési arányszámai itt is alacsonynak számítanak, ugyanakkor nem kíséri őket alacsonyabb halálozási arányszám. Látható viszont az is, hogy amikor más mutatóval próbáljuk a termékenység szintjét megragadni (születések száma a házasságkötésekéhez viszonyítva¹⁴), akkor a 19. századra számolt átlagértékek csak a protestánsok alacsonyabb termékenységét igazolják, a görögkeletiek arányszáma éppenséggel magasnak tekinthető. A különböző egymással nehezen összehasonlítható, igen durva születési arányszámok azonban nem teszik lehetővé, hogy a szerbek termékenységéről valóban megalapozott véleményt alkossunk.

6. A születések száma házasságkötésekként, Pest-Pilis-Solt megye települései, 1828–1900

Births per marriages, ethno-denominational groups, the settlements of county Pest-Pilis-Solt, 1828–1900

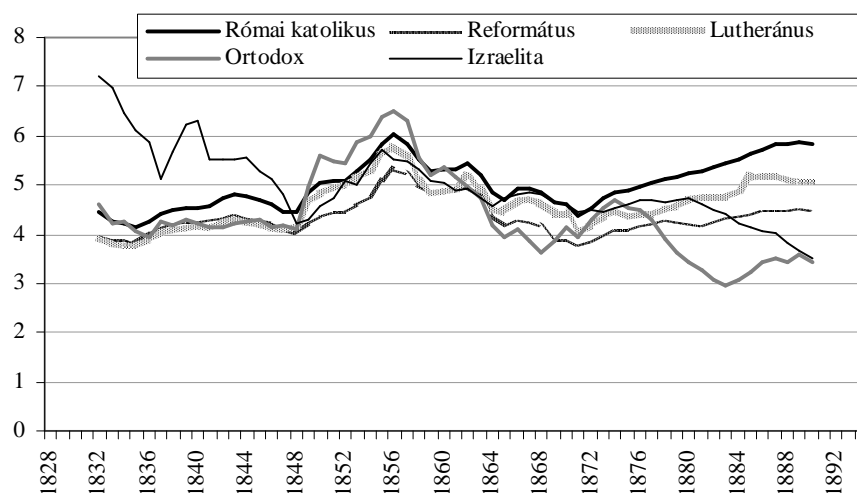
	1828– 1840	1841– 1850	1851– 1860	1861– 1870	1871– 1880	1881– 1890	1891– 1900
KATMAGY	4,2	4,7	5,9	4,6	4,8	5,6	5,2
REFMAGY	3,9	4,1	4,8	4,1	4,2	4,3	3,7
VEGYMAGY	4,4	4,3	5,5	4,6	4,5	5,2	5,0
KATNÉMET	4,7	5,0	6,6	5,0	5,5	6,1	5,8
EVNÉMET	4,5	5,1	5,0	5,3	5,1	5,1	4,9
KATSZLOV	5,0	4,3	5,2	4,8	5,1	5,4	5,3
EVSZLOV	4,2	4,2	5,1	4,4	4,5	5,3	4,3
VEGYSZLOV	3,2	3,5	5,6	3,8	4,4	5,5	5,4
KATHORV	4,1	6,4	6,6	6,0	5,1	6,0	5,2
ORTSZERB	6,6	4,4	5,9	5,2	4,8	5,3	4,9
VEGYSZERB	5,0	5,3	7,7	5,5	5,8	6,1	5,6
VEGYES	4,2	4,2	5,6	4,6	4,7	5,1	4,8

Forrás: Klinger et al. 1972–1984.

¹⁴ Klinger András és munkatársai adatgyűjtése alapján (1972–1984.). Ez is igen durva mutatója a termékenységnek, amelynek értéke nemcsak a házasságkötéstől függ, hanem az első házasságkötési kortól, a felnőtt halandóságtól, az újránházasság lehetőségétől stb. (Henry – Blum 1988). Ráadásul nem ismerjük az adott periódusra (1828–1900) vonatkozóan a törvénytelen születések pontos számát településenként, ezért az arányszámot az összes születés felhasználásával kalkuláltuk. Mivel a házasságon kívüli születések gyakorisága növekedett a 19. század folyamán, a változó egyre pontatlanabbá válik.

Ha a 19. századi termékenységekülönbségeket részletesebben akarjuk vizsgálni (6. táblázat), akkor az évtizedes bontásban bemutatott arányszámok is elsősorban a relatíve magasabb katolikus gyermekvállalási kedvet bizonyítják.

Kicsit egyszerűsítve (és áttekinthetőbbé téve) a képet az I. ábrán csak felekezetenként mutatjuk be ennek a születési arányszámnak az alakulását. Jól látható, hogy a valóban nagy esetszámra épülő katolikus, református és evangélikus görbék nagyjából az 1870-es évekig együtt mozognak, majd a különbségek inkább nőnek. De a katolikus arányszámok mindvégig magasabbak a protestánsokénál. Az ortodox és izraelita arányszámok jóval bizonytalanabbak, esetükben a változások mértéke is jóval nagyobb, ami utalhat az anyakönyvezés hiányosságaira is. Viszont itt is megfigyelhető, hogy a 19. század utolsó harmadában a különbségek nőnek, a demográfiai átmenet időszakában a felekezeti különbségek hangsúlyosabbá válnak. Jóval több, mikroszintű, a termékenységet és annak oksági viszonyait feltáró kutatásra lenne szükség ahhoz, hogy eldönthessük, valóban az izraeliták vagy az ortodox népesség volt-e a megyében a termékenységi átmenet előfutára. De az megállapítható, hogy a 19. század végi változások nem függetlenek az előzményektől, és hogy különösen a katolikus – református termékenységekülönbség minden forrás alapján valószínűnek tűnik.

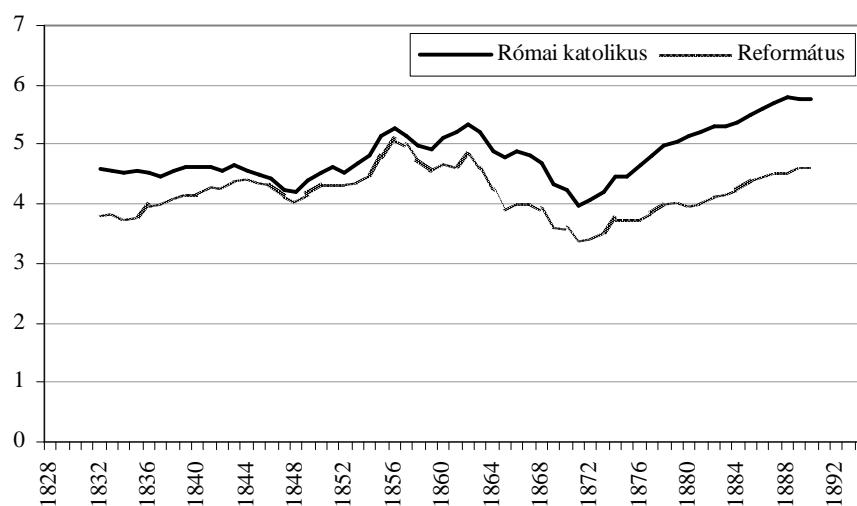

Forrás: Klinger et al. 1972–1984.

I. A születések száma házasságkötésenként, felekezeti csoportok, Pest-Pilis-Solt megye települései, 1828–1900, kilencéves mozgó átlagok
Births per marriages, denominational groups, the settlements of county Pest-Pilis-Solt, 1828–1894, nine-year moving averages

A hosszabb távú katolikus – református egymás mellett élés termékenységi vetületét néhány alföldi mezőváros példáján tanulmányozhatjuk.¹⁵ Ezek esetében a nagy esetszámok megbízhatóbbá teszik az elemzést, és a kálvinisták nagyrészt kétségkívül az eredeti népességhez tartoztak. A római katolikusok 18–19. századi beköltözők voltak, akiknek társadalmi összetétele különbözött a reformátusokétól. Ők többnyire a városok kiváltságos rétegét alkották, akik saját földtulajdonnal rendelkeztek a 18. századtól (Kiskunhalas és Kunszentmiklós) vagy a 19. század első felétől. A római katolikusok viszont inkább a városi társadalom alacsonyabb státusú rétegeibe kerültek. Ez esetben is a kálvinista arányszám alacsonyabb, noha az eltérő normák és értékek mellett itt ennek társadalmi tartalma is lehet. Az is érdekes, hogy a különbség a 19. század közepéig csökkent, majd újra növekedni kezdett. Felállíthatjuk azt a további tesztelésre váró hipotézist, hogy a társadalmi és kulturális különbségeket tükröző termékenységi eltérések idővel csökkentek, majd a 19. század második felétől, a gyors gazdasági, társadalmi és kulturális változások időszakától újra növekedni kezdtek. Itt a korábbi kulturális tradíciók és a modern fejlődés összekapcsolódott és kölcsönösen erősítették egymást. A felekezeti hovatartozás kapcsolatokat jelentett, olyan csatornát, amelyen át az új demográfiai viselkedés könnyebben terjedt, különösen ha ez nem állt szöges ellentétben korábbi normákkal.

¹⁵ Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Kunszentmiklós Pest megyei mezővárosok, ahol mind a katolikusoknak, mind a reformátusoknak jelentős súlyuk volt.

Forrás: Klinger et al. 1972–1984.

II. A születések száma házasságkötésenként négy alföldi mezővárosban (Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Kunszentmiklós), római katolikusok és reformátusok, 1828–1894, kilencéves mozgóátlagok

Births/marriages in four privileged market towns on the Great Plain, Roman Catholics and Calvinists, 1828–1894, nine-year moving averages

18. századi forrásaink, csakúgy mint a 19–20. századi népszámlálások, egy sor demográfiai, társadalmi és gazdasági változó kiszámítását teszik lehetővé. Így mind a születési arányszámok, mind a háztartás-változók esetében két időmetszetben vizsgálhatjuk meg a lehetséges befolyásoló tényezők szerepét. Mindkét esetben többváltozós lineáris regresszióelemzést használtunk, hogy feltárjuk a kapcsolatokat változóink között. A magyarázó változók listáját a Függelék táblázata tartalmazza.

7. Többváltozós lineáris regresszióelemzés a születési arányszám és a háztartásszerkezet változóira, Pest-Pilis-Solt megye, 1774–1789

Multiple linear regression analysis for the variables of birth rate, and household structure, county Pest-Pilis-Solt, 1774–1789

Függő változó	R	R2	Szignifikáns független változó	
Születés/1000 házas nő	0,650	0,423	Beta	Sign.
			RC%	0,301 0,000
			15 év alatt %	0,264 0,000
			Nemesek %	0,253 0,004
			Alföld	0,250 0,000
			Német	0,153 0,025
			Nyers halálozási arány	0,135 0,047
			Házassági %	-0,297 0,000
Függő változó	R	R2	Szignifikáns független változó	
Házassági/háztartás			Beta	Sign.
a)	0,636	0,405	Szerb	0,316 0,000
			Horvát	0,313 0,000
			Falu	0,166 0,007
			Férfi 1. házasságkötés kora	-0,260 0,000
			Szülők %	-0,233 0,000
			Erdők %	-0,137 0,025

Megjegyzés: Az elemzés „stepwise” módszerrel készült, adathiány miatt 194 településből 171 maradt az elemzés során.

A születési arányszám esetében szignifikáns magyarázó változóink a függő változó varianciájának mintegy 42%-át magyarázzák, ami azt is jelenti, hogy a befolyásoló tényezők nagyobb része rejtve maradt elemzésünk során. Tehát a felhasznált változók összesített magyarázó ereje sem túl jó, más tényezőket is be kellene emelni az elemzésbe ahhoz, hogy az eredmény meggyőzőbb legyen. Az összefüggések egy része evidens: a nyers halálozási arányszám vagy a gyermekek magas aránya pozitív korrelációt mutat a születési arányszámmal, ami a csecsemőhalandóság, illetve a születések magasabb intenzitásával magyarázható. A vallási hovatartozás is fontos, a római katolikusok születési arányszámai a legmagasabbak, bármi is ennek a háttere. A nemesek magas aránya több szálon befolyásolhatja a gyermekszámot: közvetlenül az előnyösebb társadalmi álláson keresztül, vagy közvetetten, a falvak földrajzi helyének hatásaként. Az alföldi régió a magasabb termékenység színtere, akár az alacsonyabb népsűrűség miatt, akár a gazdálkodás vagy a társadalmi összetétel sajátosságai folytán. A német telepések születési arányszámai is magasabbak, részint római katolikus mivoltuk, részint talán fiatalabb korszerkezetük, esetleg társadalmi összetételük mi-

att. Érdekes, hogy a betelepülés időpontja viszont ekkor már nem volt szignifikáns hatással a születések gyakoriságára. Nehéz megmagyarázni a házas férfiak arányának negatív hatását, talán az ezt kialakító kedvezőbb felnőtt halandóság és relatíve idősebb korszerkezet szerepével kell számolnunk. Így az etnikai és felekezeti hovatartozás mint kulturális faktorok, a földrajzi régió sajátosságai, a társadalmi összetétel, a halandóság szintje és egy sereg ismeretlen tényező volt hatással a születések intenzitására. A kulturális háttér, a normák tehát nem önmagukban és nem kizárólagosan formálják a termékenységet, hanem más társadalmi, gazdasági és demográfiai faktorokkal összefonódva.

A háztartásstruktúra esetében a szignifikáns változók magyarázó ereje hasonló (kb. 40%).¹⁶ Itt egy erős etnikai jelleg domborodik ki, a szerb és horvát nemzetiségi falvakra jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet. A falu mint településtípus pozitív szerepe a társadalmi összetétel (telkes jobbágyok nagyobb aránya) és a gazdálkodás (a szántóföldi földművelés tipikus helyszíne a megye nagy részében) sajátosságaival magyarázható. A fordított arányosság természetes a férfi első házasságkötés kora esetében, a korai férfi házasodás nagyobb valószínűséggel alakít ki több házaspáros (szülőkből és házas gyermekekből álló) háztartásokat. A szőlőműveléssel foglalkozó települések speciális társadalmi képlete vagy a erdős vidékek alakította létfenntartási formák szintén a nukleáris családos háztartások nagyobb gyakoriságával jártak együtt. Tehát a délszláv etnikai karakter, a férfi házasságkötés életkora, szokásrendszere és a létfenntartási formák (szántóföldi művelés, telkes jobbágy státus versus erdőgazdálkodás, szőlőművelés) szerepe domborodik ki.

¹⁶ A háztartásméret erős korrelációt mutat a háztartások összetételével, a többcsaládos háztartások szükségképpen nagyok is. Emiatt a háztartásméret változóját kihagytuk az elemzésből.

8. *Többváltozós lineáris regresszióelemzés a háztartásszerkezet és a születési arányszám változóira, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1869–1910*
Multiple linear regression analysis for the variables of birth rate and household structure, county Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1869–1910

Függő változó	R	R2	Szignifikáns magyarázó változók	
Házassági háztartás	0,522	0,272	Beta	Sign.
			Házassági nők, 16–20%	0,219 0,001
			Agrárnépesség %	0,196 0,006
			Női férfiak, 16–20%	0,165 0,011
			Reformátusok %	-0,233 0,000
			Orvosi kezelés halál előtt %	-0,161 0,019
Függő változó	R	R2	Szignifikáns magyarázó változók	
Nyers születési arányszám	0,863	0,745	Nyers halálozási arányszám	0,513 0,000
			Népességnövekedés 1869–1910	0,383 0,000
			Német %	0,224 0,000
			Római katolikus %	0,158 0,002
			Agrárnépesség %	0,137 0,017
			Hajadonok, 41–50%	0,098 0,020
			Elváltak %	-0,331 0,000
			Női férfiak, 16–20%	-0,204 0,000
			Vándorlási egyenleg	-0,188 0,001
			Ír-olvas (6 év fölött)%	-0,142 0,005
			Csecsemő halandóság	-0,139 0,044
			Házasságon kívüli szül. %	-0,126 0,007
			Népességszám	-0,121 0,024

Megjegyzés: Az elemzés „stepwise” módszerrel készült, adathiány miatt 218 településből 195 maradt az elemzés során.

19–20. századi változóinkat elemezve megállapíthatjuk, hogy a háztartásszerkezet esetében a modell magyarázó ereje meglehetősen gyenge. Itt a háztartásfogalom változása valószínűleg csökkentette valamelyest a korábbi differenciákat (az összetett háztartásformák egy részét felbonthatták az összeírás során), így eredményeink bizonytalanabbak. Természetesen a korai házasságkötés itt is összekapcsolódik a többcsaládos háztartások nagyobb gyakoriságával. Másrészt a meghatározó tényezők a modernizációval állhatnak összefüggésben: rurális közösségekben, ahol a kenyérkeresők meghatározó része a mezőgazdaságban dolgozik, gyakoribb a többcsaládos háztartások előfordulása, és fordítva, a nukleáris családos háztartás összekapcsolódik a társadalom modernizációs folyamataival. A reformátusok aránya, vagy azoké, akik haláluk előtt orvosi kezelésben részesültek szintén városi (mezővárosi) jelenségnek tűnik ebben a régióban, illetve összekapcsolódhat a társadalmi státussal, de az összefüggés nehezen bontható ki. A meghatározó tényezők döntő része azonban itt is rejtve maradt az elemzés során.

A nyers születési arányszámra kapott eredmény viszont kifejezetten jónak tekinthető. Itt az összefüggések egy része demográfiai: a magas halálozási arányszám vagy a nagy népességnövekedés természetes módon kapcsolódik a magas születési arányszámhoz. A csecsemőhalandósági arányszám negatív hatása meglepő, de feltételezhetjük, hogy a születési arányszám csökkenése nem mindenhol volt a csecsemőhalandóság csökkenésének egyszerű következménye. Kifejezetten alacsony születési arányszámokkal találkozhatunk olyan rurális közösségekben is, ahol a csecsemőhalandóság magas volt (Óri 2007). A társadalmi-kulturális faktorok szerepe itt is megmaradt (németek és római katolikusok arányának pozitív korrelációja a születési arányszámmal). Ami a többi tényezőt illeti, ezek szintén a modernizációval kapcsolódnak össze: a nagyobb településeken, ahol az írni-olvasni tudás, de egyszerűen a házasságon kívüli születések aránya magasabb volt, illetve gyakoribb volt a válás és erősebb a bevándorlás, ott a születési arányszám alacsonyabb volt, mint a kisebb agrártelepüléseken. Érdekes az is, hogy a korai férfi házasságkötés inkább alacsonyabb születési arányszámokkal jár együtt, míg a hajadonok magasabb aránya az idősebb női korcsoportokban inkább magasabb szülési gyakoriságot feltételez. Úgy véljük, hogy ezek is lokális kulturális tényezőkön keresztül magyarázhatók: a végleges cölibátus a nők körében a magas termékenységű német falvakban gyakoribb, míg a korai férfi házasságkötés az alacsonyabb termékenységű magyar, délszláv falvakban.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a 18. században olyan kulturális tényezőknek mint a nemzetiség vagy a felekezeti hovatartozás fontos szerepe volt mind a termékenység, mind a háztartáskialakítás terén. Ezek azonban egyrészt nem kizárólagosan hatnak, hanem más, gazdasági, társadalmi, regionális tényezőkkel együtt, másrészt az sem világos, hogy a háttérben milyen társadalmi, gazdasági eltérések működtek. A kulturális tényezők szerepe megmaradt a 19. században is, csakúgy mint a társadalmi összetétel, gazdálkodás mint háttértényezők lehetséges befolyásoló ereje. Ugyanakkor a 18. században a lokalitás és a gazdálkodás szintén fontos faktor volt, a 19. század végén pedig a gazdasági, társadalmi, kulturális átalakulás (modernizáció) vált egyre jelentősebbé.

A termékenység, nupcialitás és a kulturális tényezők összefüggését az aggregáció alacsonyabb fokán is vizsgálhatjuk. Budapesttől északnyugatra, a Pomázi járás 21 településén, valamint Szentendre városában a lakosság igen vegyes volt etnikai és felekezeti téren. Az 1900-as népszámlálás településszintű adataiból és a Klinger-féle népmozgalmi adatgyűjtésből kiszámolhatjuk az általános és a házas termékenység, valamint a nupcialitás (princetoni) indexeit, amelyek még a 20. század elején is erős nemzetiségi, felekezeti differenciákat mutatnak (9. táblázat).¹⁷

¹⁷ A princetoni indexek tartalmának és kiszámítási módjának leírását lásd: Dányi 1991b. Röviden az általános vagy házas termékenység arányszámait az mutatják, hogy egy születés-

9. A termékenység és a nupcialitás indexei etnikulturális viszonyok szerint a Pomázi járás területén, 1900

Indices of fertility and nuptiality by ethno-denominational conditions in the district of Pomáz, 1900

Etnikai jelleg	Felekezet.	N	If	Ig	Im	Csecsemő hal. %	Agrárnépesség %
Magyar	Ref. – R. kat.	4	0,421	0,543	0,704	22,6	75,2
Német	R. kat.	11	0,538	0,784	0,635	26,2	58,5
Szlovák	R. kat.	3	0,593	0,766	0,739	23,9	78,8
Szerb vegyes	R. kat. – ort.	3	0,457	0,633	0,633	24,0	62,4
Város	R. kat. – ort	1	0,276	0,379	0,523	21,6	47,2

Forrás: Népszámlálás, 1900.

Megjegyzés: Agrárnépesség % = az agrár kenyérkeresők aránya.

Jóllehet a felekezeti, etnikai csoportok maguk sem teljesen homogének, igen fontos különbségeket mutatnak, eltérő termékenységi és házassági stratégiákra vetnek fényt, amelyek minden bizonnyal mélyen gyökereznek kulturális tradícióikban. Szentendre egy egészen különböző városi mintát képvisel, katolikus-ortodox népessége dacára. A házas nők aránya a termékeny korcsoportokban alacsony, hasonlóan a házas termékenység szintjéhez, ami csalhatatlanul mutatja a születéskorlátozás gyakorlatát. Mindez együtt igen alacsony általános termékenységi szintet eredményez. A Szentendrei-sziget négy magyar falva, ahol a népesség részben református, részben római katolikus, jól illeszkedik az alacsony termékenységű modellbe. Az is világos, hogy ezek a falvak alapvetően agrártelepülések voltak a századfordulón, és alacsony termékenységük relatíve alacsony és valószínűleg részben már tudatosan szabályozott házas termékenységüknek volt köszönhető. De Andorka Rudolf kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a házas termékenység korlátozása itt a reformátusoknál nem évszázados hagyomány, mint a Dél-Dunántúlon, hanem a 19. század második felének terméke (Andorka 1984). A három vegyes (szerb ortodox és római katolikus) lakosságú faluban a házas termékenység szintén csökkenőben lehetett, jóllehet magasabb, mint a magyar falvakban. Ugyanakkor a foglalkozási struktúra Budapest közelében szintén változóban volt, éppúgy mint a nupcialitás, a nem házas nők aránya viszonylag magas volt. Hasonló nupcialitást tapasztalunk a német falvakban is, itt viszont a házas termékenység szintje jóval magasabb, egyes esetekben igen magas (0,9–0,8 Pesthidegkúton és Pilisborosjenőn). De ezekben az esetekben az alacsonyabb nupcialitás működött szabályozó szelepként, nemcsak a házasságkötés volt késői, de a nem házasodók köre is magas volt. Világos az is, hogy a hagyományos házassági minta és a magas, korlátozás nélküli

---

korlátozást nem alkalmazó népességhez képest (a kanadai hutterita vallási közösség) milyen szintet ér el a termékenység az adott közösségben. A nupcialitás pedig arról ad információt, hogy a termékenykorú nők mekkora hányada él házasságban.

házas termékenység, tehát a tradicionális demográfiai modell elemei a társadalmi-foglalkozási átalakulás dacára is tovább élnek ezeken a településeken. Végezetül a szintén agrárjellegű három szlovák faluban, amelyek nagy erdőségek között feküdtek, mind a házas termékenység, mind a nupcialitás szintje viszonylag magas volt.

A termékenységi különbségeket tehát nem magyarázhatjuk meg egyszerűen a társadalmi átalakulással vagy a csökkenő csecsemőhalandósággal, minden bizonnyal az etno-kulturális háttér formálta ezeket a mintákat. Figyelmen kívül hagyva a városi mintát és a vegyes népességű, változó társadalmú szerb településeket, három alapvető termékenységi stratégiát különböztethetünk meg. A római katolikus szlovák falvak képviselik a magas termékenységű, magas nupcialitású, tradicionális modellt, ahol nincs jele valamely tudatos szabályozó elem működésének. A római katolikus németeknél a házas termékenység magas és korlátozás nélküli még a századfordulón is, de a házasodási szokások a „nyugati” modellhez hasonlóan képesek a termékenység általános szintjét szabályozni. Az erős református hagyománnyal rendelkező magyar falvakban pedig a házas termékenység volt a modell érzékeny, változtatható eleme, míg a házasodás relatíve fiatal korban történt és teljes körű volt.

Összegzés

Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság területén a bevándorlás valódi etnikai mozaikot formált ki a 18. században. A nemzetiségi és felekezeti viszonyok folyamatosan változtak a 18–19. század folyamán a beköltözés újabb és újabb hullámainak következtében. Elsősorban a korábban erős és zárt protestáns, valamint szlovák és délszláv közösségek váltak heterogénné a 19. század végére.

A születési arányszámok alacsonyabbak voltak a protestánsok körében, mint a katolikusok között mind a 18., mind a 19. században, míg a háztartásszerkezet összetettebb volt a délszláv településeken. A 18. század végén ez az ortodox szerb településeken együtt járt a viszonylag alacsonyabb születési arányszámokkal, ami egy speciális demográfiai képlet működésére utal. Ugyanakkor ezeket az etno-kulturális differenciákat óvatosan kell értelmeznünk: mögöttük társadalmi különbségek, nehezen feltárható lokális hagyományok, a gazdálkodás sajátosságai állhatnak.

A többváltozós lineáris regresszióelemzés feltárt néhány fontos összefüggést mind a születési arányszámok, mind a háztartásszerkezet esetében. A felekezeti hovatartozás és a nemzetiség fontos tényezők voltak, de más, fentebb említett tényezőket is figyelembe kell vennünk (társadalmi összetétel, gazdálkodás, regionális sajátosságok). Mindezek mellett néhány demográfiai összefüggés is feltárult, pl. a születési és halálozási arányszámok, vagy a háztartásstruktúra és a házasodási szokások között.

Egy kisebb régióban a princetoni indexek segítségével hitelesebb képet kaphattunk a termékenységről és a házasodási szokásokról. Az etno-kulturális faktor itt is fontosnak látszik. Három alapvetően különböző stratégiát különböztettünk meg: egy archaikus, agrár változatot, amelyet katolikus szlovák falvak jelenítettek meg magas termékenységgel és magas nupcialitásukkal. Egy másik típust a katolikus német falvak reprezentáltak: itt a magas, kontroll nélküli házas termékenységet a házasodási szokások szabályozták, míg a református hagyományú magyar falvakban a házasodás volt korlátozás nélküli és a házas termékenység viszonylag alacsonyabb. Ezek a különbségek nyilvánvalóan kötődnek kulturális tradíciókhoz, de a társadalmi változások vagy a város mint sajátos társadalmi-gazdasági-demográfiai képlet szintén fontos faktorok lehetnek e téren. Az itt felhasznált forrásaink sajnos, kevés információt adnak a társadalmi vagy gazdasági viszonyokról, ami egyértelműen gyengíti elemzésünk magyarázó erejét.

FORRÁSOK

a) Levéltári források

- Conscriptio Animarum: Extractus Summarius, 1779.* Pest Megyei Levéltár IV. 74/CC. IV. 1. Kat. szám: 432
- Conscriptio Animarum, 1774–1776, 1778, 1781–1783.* Pest Megyei Levéltár, IV. 74/CC. III. 1–7. Kat. szám: 402–408.
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1890. évi népszámlálásának községsoros adatai.* (Magyar Országos Levéltár, digitalizált adatfájl).
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 1900. évi népszámlálásának községsoros adatai.* Magyar Országos Levéltár, 1900. évi 11. tábla. Fontosabb demográfiai adatok, 16. doboz.

b) Nyomtatott források

- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* KSH Könyvtár- Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Klinger András et al. (szerk.) (1972–1984): *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900.* I–VIII. KSH, Budapest.
- Népmozgalom 1901–1910. A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Budapest, 1913.
- Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként.* Budapest, 1902. *II. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904. *III. A népesség részletes leírása,* Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia.* Budapest, 1916.
- Sebők László (szerk.) (2005): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* Teleki László Intézet – KSH Népszámlálás – KSH Levéltár, Budapest.

Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) (1988): *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság*. KSH, Budapest.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1984): Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 5. 39–69.
- Andorka Rudolf (1991): Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 35–41.
- Andorka Rudolf (1998): La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás (1984): Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, XXVI/3–4. 403–437.
- Benda Gyula (2002): A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–141.
- Berkner, Lutz (1972): The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review* (Vol. 77), November, 398–418.
- Dányi Dezső (1977): Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20/1. 56–87.
- Dányi Dezső (1991a): Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 99–156.
- Dányi Dezső (1991b): Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9), 187–231.
- Derosas, Enzo – van Poppel, Frans (eds.) (2006): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht.
- Faragó Tamás (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás (1985): *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Budakörnyéki háztartások 1745 és 1770 között*. (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH, Budapest.
- Faragó Tamás (1998): A máig élő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia* 41/1. 7–38.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 19–63.
- Faragó Tamás (2002): II. József népszámlálása Borsod megyében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 7–38.
- Faragó Tamás (2003a): Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 33–87.
- Faragó Tamás (2003b): Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálása tükrében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 129–177.
- Faragó Tamás (2008a): Demográfia és öröklési rendszer a Kárpát-medencében az első világháború előtt. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, 2006–2008*. 81–122.

- Faragó Tamás (2008b): Felekezet és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája. In Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 77–100.
- Goody, Jack (1996): Comparing Family Systems in Europe and Asia: Are there Different Sets of Rules?" *Population and Development Review* 22/1. 1–20.
- Hajnal, John (1965): European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. (eds.): *Population in History*. Arnold, London, 101–143.
- Hajnal, John (1982): Two Kinds of Preindustrial Households Formation Systems. *Population and Development Review*, 3. 449–494.
- Henry, Louis – Blum, Alain (1988): *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Husz Ildikó (2002): *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családsterkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kollega Tarsoly István (1993): Német bevándorlók II. József korában. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 12. 35–55.
- Kosáry Domonkos (1965): Pest megye a kuruckorban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 9–94.
- Kovacsics József (2000): Népességfejlődés. In Horváth Lajos – Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikai helynévtára. 15. Pest megye*. KSH Népszámlálás, Budapest, 47–61.
- Kovács I. Gábor (2010): Ellenreformáció – természetes szaporulat – vándormozgalmak. In M. Császár Zsuzsa – Szalai Gábor (szerk.): *Kálvin – magyarság – Európa*. Pécs, 49–75.
- Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MacFarlane, Alan (1993): Az angol individualizmus eredete. Századvég – Hajnal István Kör, Budapest.
- Makkai László (1958): Pest megye története 1848-ig. In Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. Akadémiai, Budapest, 69–159.
- Massey, D. S. et al. (2001): A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 9–40.
- Melegh Attila (2000): *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 65. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter (2004): Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának összefoglalása. Eredmények, lehetséges kutatási irányok. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2004. 193–242.
- Őri Péter (2005): Kiskunhalas népessége 1869-ben. In Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): *Kiskunhalas története 3. Tanulmányok Kiskunhalasról a 19. század közepétől a 20. század közepéig*. Kiskunhalas, 269–292.
- Őri, Péter (2007): *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. Working

- Papers on Population, Family and Welfare. 10. Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office, Budapest.
- Őri, Péter (2009). Marriage Customs and Household Structure in Hungary at the end of the 18th Century. The Case of County Pest-Pilis-Solt (1774–1785). In Fauve-Chamoux, Antoinette – Bolovan, Ioan (eds.): *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries. From the the Traditional Model to the Contemporary PACS.* (Supplement of the Romanian Journal of Population Studies). Cluj University Press, Cluj-Napoca, 167–192.
- Őri, Péter – Pakot, Levente (2009): Demographic Transitions in the Carpathian Basin. Pest-Pilis-Solt-Kiskun and Udvarhely Counties in the Late 19th and Early 20th centuries. In Bolovan, Ioan – Gräf, Rudolf – Heppner, Harald – Lumperdean, Ioan (eds.): *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918).* (Transylvanian Review, vol. XVIII, Supplement no. 1, 2009), Romanian Academy Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2009. 277–306.
- Petróci Sándor (1965): Pest megye újjátelepülése (1711–1760). In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László: *Pest megye múltjából. Tanulmányok.* Budapest, 95–154.
- Pozsgai Péter (2000): Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 166–224.
- Schellekens, Jona – Van Poppel, Frans (2006): Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands) 1860–1909. *Population Studies*, 60/1. 23–38.
- Szołtysek, Mikolaj (2007): Central European family and household systems and the Hajnal-Mitterauer line: The parish of Bujakow (18th–19th centuries). *The History of the Family*, 12. 19–42.
- Szołtysek, Mikolaj (2008a): Three kinds of preindustrial household formation system in historical Eastern Europe: A challenge to spatial patterns of the European family. *The History of the Family*, 13. 223–257.
- Szołtysek, Mikolaj (2008b): Rethinking Eastern Europe: household-formation patterns in the Polish-Lithuanian Commonwealth and European family systems. *Continuity and Change*, 23. 2008/3. 389–427.
- Tekse Kálmán (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12/1–2. 23–48.
- Van Bavel, Jan – Kok, Jan (2004): Birth Spacing in the Netherlands. The Effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals, 1820–1885. *European Journal of Population*, 20/2. 119–140.
- Wellmann Imre (1933): *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre.* Budapest.
- Wellmann Imre (1965): Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából.* Pest megye Tanácsa, Budapest, 155–200.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Család- és háztartásszerkezet
Termékenység
Felekezeti és nemzetiségi differenciák

**ETHNICITY, DENOMINATION AND DEMOGRAPHIC DIFFERENCES
IN 18–19TH CENTURY HUNGARY IN THE NEIGHBOURHOOD OF
BUDAPEST**

Abstract

In county Pest-Pilis-Solt-Kiskun 18th century migration formed a real ethnic and denominational mosaic. The ethnic and denominational conditions were continuously changing in the course of the 18–19th centuries in consequence of newer flows of in-migration. Particularly the formerly strong Protestant communities as well as Slovak and Southern Slav villages had become heterogeneous by the end of the 19th century.

Birth rates were lower among Protestants compared to Catholics both in the 18th and 19th century while household structure was more complex in the Southern Slav communities. In Orthodox Serb communities it went together with lower birth rate representing a special demographic pattern. At the same time, these ethno-denominational differences can be interpreted only with difficulties: behind them may conceal social differences as it is probable in the case of Hungarian Calvinists.

Linear regression analysis could reveal some important correlation in the cases of birth rates and household structure. Denomination and ethnicity counted a lot but we have to take the above mentioned problem into account. Beside ethno-denominational factors some evident demographic correlations have been also explored: between birth and death rates or between household structure and household size, marriage customs etc. But beyond them, we have to take the character of the locality, the possibilities of farming into consideration.

In a smaller district utilising the Princeton indices of fertility and nuptiality, the role of ethno-denominational conditions appears to be important. Three different strategies can be seen: an archaic, rural one represented by some Slovak villages with high marital fertility and nuptiality, a German one with very high, uncontrolled marital fertility together with low, controlled nuptiality and a Hungarian one with controlled marital fertility and high nuptiality. These differences can be obviously linked to cultural traditions, but changing society or urban character are also those factors which might have had some role in this respect. Generally our sources utilised this time are relatively poor with respect to social conditions which weakens the results gained from the analysis.

FÜGGELÉK

A regresszióelemzésben használt változók, 1774–1789; 1869–1910
Variables used in the regression analysis, 1774–1789; 1869–1910

1774–1789		1869–1910	
Függő változók: házas férfi/háztartás; születések/1000 házas nő		Függő változók: nyers születési arányszám; házas férfi/háztartás	
Független változók	Forrás	Független változók	Forrás
Régió	Conscriptio Animarum 1774–1783	Nyers házasságkötési arány	Népmozgalom, 1901–1910
Alföld		Nyers halálozási arány	Népmozgalom, 1901–1910
Dunamellék		Vándorlási egyenleg	Népmozgalom, 1901–1910
Vác-Gödöllői dombvidék		Csecsemőhalandóság %	Népmozgalom, 1901–1910
Pilisi hegyvidék		Házasságon kívüli születés %	Népmozgalom, 1901–1910
Nemzetiség	Szaszkóné 1988	Orvosi ellátás a halál előtt %	Népmozgalom, 1901–1910
Magyar		Népességszám	Népszámlálás 1910
Német		Elváltak %	Népszámlálás 1910
Szlovák		Ír-olvas (hat év fölött) %	Népszámlálás 1910
Horvát		Agrárnépesség %	Népszámlálás 1900
Szerb		Népességnövekedés 1869–1910 %	Népszámlálás 1910
Vegyes		Népsűrűség, fő/km ²	Népszámlálás 1910
Betelepülés	Makkai 1958, Kosáry 1965, Petróci 1965	Házas férfi 16–20 %	Népszámlálás 1890
Folytonos		Házas nő 16–20 %	Népszámlálás 1890
1750 előtt		Nőtlenek % 41–50	Népszámlálás 1890
1750 után		Hajadonok % 41–50	Népszámlálás 1890
Településtípus	Dányi – Dávid 1960.	Római katolikus %	Népszámlálás 1900
Mezőváros		Református %	Népszámlálás 1900
Falu		Evangélikus %	Népszámlálás 1900
Pusztá		Ortodox %	Népszámlálás 1900
Népességnövekedés 1774–1783	Conscriptio Animarum 1774–1783	Izraelita %	Népszámlálás 1900
Népsűrűség (kataszteri hold)	Kataszteri felmérés, 1789	Magyar %	Népszámlálás 1900
Nők %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Német %	Népszámlálás 1900
15 év alattiak %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Szlovák %	Népszámlálás 1900
Római katolikusok %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Horvát %	Népszámlálás 1900
Protestánsok %	Conscriptio Animarum 1774–1783	Szerb %	Népszámlálás 1900
Ortodox %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Izraeliták %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Szolgák %	Conscriptio Animarum 1774–1783		

folytatás

1774–1789		1869–1910	
Függő változók: házas férfi/háztartás; születések/1000 házas nő		Függő változók: nyers születési arányszám; házas férfi/háztartás	
Független változók	Forrás	Független változók	Forrás
Nyers halálzási arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Nyers házasságkötési arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Bevándorlási arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Elvándorlási arány	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Házas férfiak a felnőtt férfiak között %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Házas nők a felnőtt nők között %	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Háztartásméret	Népszámlálás 1785		
Férfi első házasságkötés kora	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Női első házasságkötés kora	Conscriptio Animarum 1774–1783		
Szántók %	Kataszteri felmérés, 1789		
Szőlők %	Kataszteri felmérés, 1789		
Kertek %	Kataszteri felmérés, 1789		
Rétek %	Kataszteri felmérés, 1789		
Erdők %	Kataszteri felmérés, 1789		
Nemesek %	Népszámlálás 1785		
Parasztok %	Népszámlálás 1785		